

УДК 321.7

Концепт громадянського суспільства в сучасних теоріях демократії

Тетяна Андрійчук,
завідуюча сектором Секретаріату
Кабінету Міністрів України

(Рецензент:
д. політ. н. Ю. Шайгородський)

У статті проаналізовано місце і роль концепту громадянського суспільства в сучасних теоріях демократії, виокремлено сильні та слабкі його сторони. Зосереджено увагу на тих аспектах, які,

на думку автора, варто врахувати на сучасному етапі розбудови демократії в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, теорії демократії, ліберальна демократія, соціалістична демократія, деліберативна демократія, плюралістична демократія, елітарна демократія, корпоративна демократія, демократія участі.

The place and role of the concept of civil society in modern theories of democracy are analyzed in the article, strong and weak sides of this concept are determined. Attention into aspects which, according to the author, it is worth considering at the present stage of development of democracy in Ukraine is concentrated.

Keywords: civil society, theories of democracy, liberal democracy, socialist democracy, deliberative democracy, pluralistic democracy, elitist democracy, corporate democracy, participatory democracy.

Пошук оптимальних шляхів розвитку демократії є однією з визначальних рис багатогранного процесу суспільно-політичних трансформацій, що відбуваються в Україні. Важливе місце у цьому пошуку займає проблема становлення громадянського суспільства, його місця і ролі в демократичному розвитку.

Політична наука визнає громадянське суспільство як складну категорію. Розробка його концепцій має тривалу історію, й досі знаходиться у стадії розвитку. Витоки ідей громадянського суспільства – у традиціях давньогрецької та римської політичної думки. Утвердження ж його концепту відносять до епохи Просвітництва і пов'язують з іменами видатних мислителів: Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, А. Токвіля, Дж. С. Мілля. Разом з тим, починаючи з середини ХІХ ст., ідея громадянського суспільства знаходилась на периферії наукових пошуків (крім праць А. Грамши, який у першій половині ХХ ст. розглядав громадянське суспільство, як джерело боротьби з тоталітаризмом).

Політичні трансформації у країнах Центральної та Східної Європи наприкінці 80-х років минулого століття, роль громадських об'єднань та рухів у цих процесах, знову привернули увагу науковців до проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства, актуалізували їх дослідження. Важливими факторами, які стимулювали науковий інтерес до категорії громадянського суспільства, також стали: поява нових недержавних організацій-форумів для обговорення питань транснаціонального значення; підвищення політичної ролі громадських об'єднань у питаннях критики надмірностей як з боку держави, так і ринку; поглиблення занепокоєності індустріалізованого світу у слабкості традиційних джерел соціалізації, солідарності та активного громадянства [4, с. 861 – 862]. На рубежі віків теоретична концептуалізація громадянського суспільства стала однією з ключових проблем політичних

досліджень. Значний внесок у цей процес зробили Дж. Александер, А. Арато, З. Бжезинський, Н. Боббіо, Ю. Габермас, В. Гелстон, Дж. Кін, Дж. Коен, В. Меркель, Т. Парсонс, Р. Патнем, Ф. Шміттер та інші.

Осмилення концепту громадянського суспільства, визначення його сутності, функцій, можливостей впливу на розвиток політичної системи відбувається і в Україні. Дослідженню різних аспектів цієї проблеми присвячують свої праці В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Бойчук, А. Карась, А. Колодій, С. Кириченко, О. Корнієвський, І. Кресіна, Ю. Левенець, П. Манжола, М. Михальченко, О. Проценко, О. Скрипнюк, Ф. Рудич, О. Чувардинський, Ю. Шайгородський, В. Якушик та інші вітчизняні вчені. Варто зазначити, що у більшості праць підкреслюється взаємообумовленість розвитку громадянського суспільства та демократії. Дослідницька увага, здебільшого, акцентується на позитивному впливі громадянського суспільства на трансформаційні процеси. Разом з тим, у зарубіжній політології все більше аналізуються можливі негативні аспекти такого впливу. Окремі вітчизняні дослідники вважають, що дискусії щодо негативного впливу громадянського суспільства викликані виключно різницею у методологічних підходах та недостатньою «розмежованістю» його ідеального і реального типів [7]. На думку інших, аналізувати в Україні небезпеки, пов'язані з сильним громадянським суспільством, ще зарано [15, с. 233]. Спроба В. Литвина звернути увагу на невідповідність ідеального і реального образів громадянського суспільства [9], завершилась, в основному, звинуваченнями у фактичній ретрансляції думок Т. Каротерса [5], була визнана політичним «демаршем» проти суспільних цінностей [10, с. 147] і не призвела до широкої наукової дискусії щодо слабких сторін концепту громадянського суспільства.

Водночас, на нашу думку, всебічне дослідження стану та перспектив розвитку громадянського суспільства є достатньо актуальним на сучасному етапі демократизації в Україні. Важливим також є усвідомлення того, що, як зазначає Ф. Шміттер, немає жодних гарантій, що позитивний вплив громадянського суспільства візьме гору над негативним, особливо у нових демократіях, актори у яких більше переймаються миттєвою вигодою і тому не завжди налаштовані робити ставку на можливі переваги громадянського суспільства [17, с. 288]. Теоретичний аналіз позитивного і негативного впливів громадянського суспільства на демократію дозволить, з одного боку, виокремити сильні сторони цього концепту, на підтримку яких варто звернути особливу увагу, з іншого, – визначити тенденції, розвитку яких допускати не варто. Такий підхід, на нашу думку, може бути продуктивним не лише з точки зору розвитку вітчизняної політичної теорії, але й з точки зору реалізації актуалізованого на державному рівні [13; 14] завдання щодо сприяння розвитку громадянського суспільства.

Мета цієї статті полягає в аналізі концепту громадянського суспільства, виокремленні сильних і слабких його сторін та визначенні

аспектів цього феномену, вплив яких варто врахувати на сучасному етапі розбудови демократії в Україні.

Однією з особливостей концепту громадянського суспільства є неоднозначність його наукового трактування. Як правило, визнається, що основу громадянського суспільства створює сфера самовияву вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян, які добровільно сформувалися і захищені законом від втручання органів державної влади [12, с. 277]. Разом з цим, можна виокремити і «максималістський» (Дж. Кін, У. Салліван, Ч. Тейлор, Е. Шілз та ін.) та «генералістичний» (Е. Геллнер, В. Перез-Діаз та ін.) підходи, прихильники яких розуміють громадянське суспільство ширше, як систему, до якої належать і політичні партії, і ринкові інститути, і навіть «обмежена та підконтрольна держава» [11, с. 48 – 49].

Теоретично демократію можна уявити і без складової громадянського суспільства – достатньою ознакою може бути, наприклад, наявність інституту вільних виборів та політичних партій. З іншого боку, як зазначає К. Байме, громадянське суспільство має значущість як явище, яке не замикається на себе і фокусується на політичному процесі демократії [2, с. 299]. Саме тому більшість сучасних теорій демократії визнають важливість громадянського суспільства, хоча трактують значення цього концепту по-різному:

- *ліберальна теорія демократії* зосереджується, насамперед, на незалежності громадянського суспільства та його «негативних» стосовно держави функціях забезпечення захисту свободи і прав індивіда (Л. Даймонд, Ж.-Ф. Ревель, Ф. Фукуяма, Ф. А. Хайск та ін.);

- *соціалістична та соціал-демократична теорії*, прихильники яких у другій половині ХХ ст. відійшли від класового підходу та моделі державно-адміністративного соціалізму, визнають громадянське суспільство новою «серцевиною політики», захисником рівності і свободи, спільного планування та громадського прийняття рішень (Н. Боббіо, Дж. Кін, Т. Майер, Х. Тиммерман та ін.);

- *плюралістична теорія демократії* відносить інститути громадянського суспільства до солідарних співтовариств, які разом з іншими «групами тиску» представляють перед державою різноманітні інтереси та думки індивідів (Р. Даль, Р. Дарендорф, Г. Ласкі, Р. Патнам та ін.);

- *деліберативна теорія демократії* покладає на громадянське суспільство функцію укорінення поза традиційними представницькими інститутами проміжних («дополітичних») комунікаційних структур – вільних та неформалізованих асоціацій, які відкривають значимі для суспільства теми, сприяють виробленню громадського судження щодо вирішення проблем та розв'язанню конфліктів без державного примусу (А. Арато, Ю. Габермас, О. Гьофе, Ф. Шміттер та ін.);

- *теорія демократії участі* зосереджує увагу не стільки на посередницькій ролі громадянського суспільства у політичному процесі,

скільки на його здатності формувати цінності, завдяки яким громадяни навчаються демократичному способу мислення та активній участі у прийнятті рішень (Б. Барбер, М. Вольтер, К. Пейтмен, К. Макферсон та ін.);

- *елітарна теорія демократії* звертає увагу на певний ірраціональний вплив «некомпетентного» громадянського суспільства, тому обмежує його чітко визначеними процедурами громадського контролю, переважно пов'язаними з виборами (Й. Шумпетер, К. Маннгейм, П. Бахрах, Т. Дай та ін.);

- *корпоративна теорія демократії* передбачає активний вплив на формування політики окремих інститутів громадянського суспільства, насамперед, пов'язаних з могутніми корпораціями (професійні асоціації, спілки тощо) (Г. Лембрух, М. Оріу, А. Сярофф, Д. Чалмерс).

Очевидно, що громадянське суспільство не має однакової цінності для усіх сучасних теорій демократії. В залежності від моделі демократії змінюється підхід до місця і ролі громадянського суспільства, його структури та функцій. Так, теорії плюралістичної, соціалістичної, деліберативної, корпоративної демократії визнають громадянське суспільство невід'ємним актором демократичного процесу, що безпосередньо реалізує політичні функції або виступає активним посередником у політичному дискурсі. У теоріях ліберальної демократії, демократії участі, елітарної демократії громадянське суспільство є цінним, насамперед, в частині розвитку окремих складових демократичного процесу (захисту прав людини, здійснення громадського контролю за діяльністю політичних інститутів, формування політичної культури, укорінення демократичних цінностей, популяризація кращих практик участі у політичному процесі тощо).

Узагальнення результатів наукових досліджень щодо функцій, які виконує громадянське суспільство у демократичному процесі з погляду різних теорій демократії, дозволяє нам визначити такі *сильні сторони* цього концепту:

- відносну незалежність, яка дозволяє чинити опір тоталітарним та авторитарним політичним режимам, здійснювати контроль за функціонуванням демократичних інститутів, захищати права людини;

- самоврядність, як внутрішню здатність до вирішення проблем економічного, політичного, соціального, культурного характеру поза полем державного втручання;

- широкі комунікативні можливості, завдяки яким створюються альтернативні канали для формування політичного дискурсу, формулювання та висування вимог до держави;

- множинність інститутів та плюралізм, що сприяє повнішому охопленню та просуванню різних суспільних інтересів;

- інтегративні властивості, які забезпечують спільну діяльність індивідів на ґрунті солідарності, кореляцію між окремими приватними інтересами індивідів та уявленням про спільне благо;

- рефлексивність та здатність постійно підвищувати політичну кваліфікацію індивідів, утверджувати демократичні цінності і практики, що в цілому підвищує відповідальний характер політичної системи.

Водночас, як зазначає Дж. Кін, громадянське суспільство не володіє природженою чистотою, як і не має єдиної та назавжди встановленої форми [6, с. 48]. Тому у країнах зі значних досвідом демократії є достатньо розвиненим критичний підхід до окремих властивостей концепту громадянського суспільства. До його *слабких сторін* зарубіжні дослідники, зокрема, відносять:

- іманентно критичний по відношенню до держави потенціал, що може призвести до виникнення фундаментальної недовіри до держави, делегітимації традиційних демократичних інститутів [8, с. 378];

- внутрішню структурну неоднорідність, у результаті якої міцно утверджені інститути можуть мати більше можливостей для політичної участі та перекривати доступ до суспільних ресурсів для слабших інститутів [16, с. 877; 5; 6, с. 50];

- споживацькі настрої, що створюють перепони на шляху прийняття непопулярних, але необхідних державних рішень, формують неефективну, інфляційну економіку, політичний популізм [17, с. 287; 5; 1; 8, с. 378];

- неконтрольованість альтернативних вимог до держави, що може призводити до «некерованості демократії», складних і заплутаних компромісів, прийняття рішень, які нікого повною мірою не задовольняють [3, с. 117; 17, с. 287; 5; 18];

- консервативність щодо існуючих ліній розколу (етнічних, культурних, гендерних), традиційних антагонізмів та утисків, що може посилювати конфлікти і провокувати насильницьке їх вирішення [8, с. 377; 20, р. 179; 17, с. 287];

- клієнтарність по відношенню до зарубіжних інвесторів (у нових демократіях) [5; 19, р. 140].

Оцінюючи сильні і слабкі сторони концепту громадянського суспільства, варто враховувати конкретні умови (історичні, політичні, економічні та ін.), в яких відбувається формування громадянського суспільства, напрямів демократії. Німецькі дослідники, наприклад, пропонують підхід, згідно якого цінність громадянського суспільства залежить від фаз демократизації (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) та від специфіки конкретного громадянського суспільства (його інтереси, спрямованість, дії тощо) [8, с. 379 – 380].

Підсумовуючи, варто наголосити, що громадянське суспільство не є «абсолютним гарантом» демократії, але є актуальним і важливим концептом осмислення її феномену. На сучасному етапі демократизації в Україні важливо розуміти, що застосування концепту громадянського суспільства у політичній теорії та практиці не може бути механічним, а має стати осмисленим та стратегічно вивіреним. При цьому необхідним є

врахування як сильних, так і слабких сторін громадянського суспільства, що розвивається за певних суспільно-політичних умов.

У контексті декларованого державою напряму сприяння розвитку громадянського суспільства варто зосередити увагу на, щонайменше, двох аспектах. Перший стосується розробки оптимальної (можливо – унікальної), такої, що враховує сучасні умови, моделі демократії. Другий аспект – врахування сильних сторін громадянського суспільства, розвитку яких варто сприяти. Крім того, на нашу думку, корисною була б відмова від упередженого ставлення до критики концепту громадянського суспільства, аналізу його слабких сторін. Це не може бути підставою для неприйняття тих чи інших форм ще слабого громадянського суспільства. Навпаки – ґрунтовний аналіз слабких сторін цього феномену має стати гарним підґрунтям для переосмислення окремих його категорій, «кристалізації» його цінностей, формування ефективної стратегії запобігання розвитку негативних впливів на функціонування демократії.

Література:

1. **Арато А.** Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований / А. Арато // Полис. – 1995. – № 3. – С. 48 – 57.
2. **Байме К.** Політичні теорії сучасності / К. Байме ; Пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – К. : Стило, 2008. – 396 с. – («Сучасна гуманітарна бібліотека»).
3. **Боббіо Н.** Майбутнє демократії / Н. Боббіо // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 105 – 119.
4. **Гелстон В. А.** Громадянське суспільство й «мистецтво об'єднань» / В. А. Гелстон // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 861 – 866.
5. **Каротерс Т.** Критический взгляд на гражданское общество / Т. Каротерс [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Karoters.shtml>. – Название с экрана.
6. **Кин Дж.** Демократия и гражданское общество / Дж. Кин ; пер. с англ. ; послесл. М. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
7. **Колодій А.** Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // «І». Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – Число 21. – С. 6 – 32.
8. **Лаут Х.-И., Меркель В.** Гражданское общество и трансформация / Х.-И. Лаут, В. Меркель // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. / ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц ; науч. ред. В. Гельман ; пер.

с нем. – Спб. ; М. ; Берлин, 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – С. 364 – 397.

9. **Литвин В.** Гражданское общество: Мифы и реальность // Зеркало недели. – 2002. – 26 янв. – № 3. – С. 4.

10. Основи демократії : підруч. для студ. вищих навч. закладів / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – 3-тє вид., онов. і доп. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.

11. **Пасісниченко В.** Громадянське суспільство: сучасні дебати та їх соціологічні імплікації / В. Пасісниченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Вип. 16. – С. 45 – 49.

12. Політологія / за заг. ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1993. – 576 с.

13. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України, 24 бер. 2012 р. № 212 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>. – Назва з екрану.

14. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України, 21 лист. 2007 р. № 1035 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1035-2007-%F0>. – Назва з екрану.

15. **Скрипнюк О. В.** Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.

16. **Фолі М. В., Едвардс Б.** Парадокс громадянського суспільства / М. В. Фолі, Б. Едвардс // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 867 – 881.

17. **Шмиттер Ф.** Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Политология : хрестоматия / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 273 – 292.

18. **Berman Sh.** Civil Society and Collapse of the Weimar Republic / Sh. Berman // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – № 2. – P. 401 – 429.

19. **Henderson S.** Selling Civil Society. Western Aid and the Nongovernmental Organization Sector in Russia / S. Henderson // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – № 2. – P. 139 – 167.

20. **Laclau E., Mouffe Ch.** Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / E. Laclau, Ch. Mouffe. – London : Verso, 1985.